
OD ŠOLANJA DO UPORABNIKOV: ŠE NEKAJ VPRAŠANJ SLOVENSKE ZGODOVINSKE SOCIOLINGVISTIKE 16. STOLETJA

Članek skuša s sociolingvističnega vidika opisati šolanje uporabnikov knjižnega jezika na Slovenskem v 16. stoletju, pri čemer posebej obravnava rabo slovenskega jezika v šoli. Na podlagi virov ugotavlja, kako je potekalo financiranje protestantskih del in kako je izdajateljem uspelo pridobiti ustrezna finančna sredstva. V povezavi s tem spregovori tudi o prodaji, nakupu in nakladi protestantskih knjig. Na koncu poskuša podati odgovor na vprašanje, kdo so bili dejanski uporabniki protestantskih del.

1 Uvod

V prejšnjem prispevku s področja zgodovinske sociolingvistike 16. stoletja (Ahačič: 2003) smo skušali opisati pisce ter naslovnike prvih slovenskih knjižnih del, fenomen branja in poslušanja teh del ter vprašanje rabe slovenščine v cerkvi v 16. stoletju.

Tokrat bomo skušali orisati sociolingvistične značilnosti obravnavanega obdobja še z nekaterih drugih vidikov. Tako bomo proučili jezikovno načrtovanje v zasnovi protestantskega šolstva. Ko bomo govorili o financiranju protestantskih del, bomo skušali pokazati na dejstvo, da so jih financirali predvsem tisti, ki slovenščine niso znali in z njo niso imeli večjega stika. Ogleдали si bomo tudi, kako je potekala prodaja knjig, kako množičen je bil njihov nakup ter kolikšna je bila njihova naklada. Na koncu bomo skušali odgovoriti na zahtevno vprašanje, kdo so bili njihovi dejanski uporabniki in kolikšnega dela prebivalstva se je torej protestantsko književno delo dejansko dotaknilo. Medtem ko z izrazom *naslovník* označujem v protestantskih delih naslovljene potencialne uporabnike knjig, pa z izrazom *uporabnik* označujem dejanske, tudi nenaslovljene bralce in poslušalce. Z današnjega vidika bi bilo tako ločevanje lahko videti nepotrebno, a *naslovníki* knjig v 16. stoletju, kot bomo videli, niso bili vedno tudi njihovi *uporabniki* in obratno.

2 Šolanje uporabnikov knjižnega jezika

Šolanje bodočih uporabnikov knjižnega jezika je gotovo ena temeljnih komponent jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja v začetni fazi posameznega knjižnega jezika. In prav na področju šolstva so lahko protestanti naredili veliko, ker je bilo do tedaj zelo malo narejenega.¹

Z gotovostjo lahko sklepamo, da do reformacije **osnovne šole** v pravem pomenu besede² ni bilo. Bile pa so nekatere župnijske, samostanske in mestne elementarne šole, kjer so učence pripravljali na določen poklic ali določeno zaposlitev. Učni jezik je bila v župnijskih in samostanskih šolah latinščina, v mestnih pa vsaj od prve polovice 16. stoletja dalje vse bolj nemščina (Schmidt 1952: 10–11). Slovenščine v šoli pred protestanti ni bilo.

Zasnovo protestantske osnovne šole lahko rekonstruiramo po nekaterih mestih v Trubarjevih besedilih. Ob taki rekonstrukciji pa je seveda potrebno opozoriti, da bi šlo lahko pri nekaterih Trubarjevih izjavah bolj za programske želje kakor za dejansko stanje. Vidmar (1999) v svoji disertaciji utemeljuje, da se je v evropskem prostoru stopenjska šolska ureditev vzpostavljala od zgoraj navzdol, torej od univerze k elementarni šoli. Menim, da moramo s tega stališča ocenjevati tudi oblikovanje šol na slovenskem prostoru pod protestanti.

Vloga slovenščine v šolah je bila med protestanti tem manjša, čim višjo stopnjo ali izobraževalne cilje je šola imela. Ko Trubar v TO 1564 govori o nujnosti šol, naslovi poglavje

DE POVSOD VMEISTIH VTERGIH inu per Farah fe imαιο Latinske Nembske inu Slouenske Shule gori narediti (TO 1564: 78a).

Zaporedje v naslovu ni naključno, saj v nadaljevanju najprej pravi, da

Obena deshela, ne meifto ne Gmaina, ne mogo pres Shul, pres Shularieu in pres vuzhenih ludy biti, ne Deshelskih ne Duhouskih rizhy prou rounati ne obdershati (TO 1564: 78a),

in da so dolžni

Cefary, Krali, Vyudi, inu vfa shlaht Oblaft inu Gofpofzhina /.../ Dobre vuzhene Shulmoishtre, inu vmeitelne mlade ludy, vte Closhtre inu Vcorarye poftauti (TO 1564: 79a).

Po Schmidtovem mnenju (1952: 14) gre tu za poklicno, predvsem latinsko šolo, namenjeno učencem dobre pameti, v kateri naj bi se izobraževal naraščaj za posvetne poklice. Nato Trubar ponovi misel iz naslova in jo razširi:

V slednim Meiftu, Vtergu inu per sledni Fari Shulmoiftre inu Shularie dershati, V meiftih inu Tergih, de fe Latinsku inu Nemshku, per tih Farah od Farmoshftrou, Podrushnikou inu Meshnarieu tu Slouensku Pyfmu, brane inu piffane vuzhi. (TO 1564: 79a.)

¹ Temeljna raziskava slovenskega protestantskega šolstva v 16. stoletju je še vedno Schmidt (1952). Po njej povzemam vse tiste temeljne ugotovitve, ki se dotikajo tudi vprašanj rabe slovenskega jezika. Širši pogled na stanje šolstva v 16. stoletju nam daje Vidmar (1999 in 2000).

² Elementarna šola, namenjena vsakomur, z materinščino kot učnim jezikom.

V mestih in trgih naj bi torej imeli latinsko ali nemško, na deželi pa slovensko osnovno šolstvo. Na poklicni šoli bi poučevali učeni šulmojstri umetelne mlade ljudi, v osnovni šoli pa naj bi vse ostale poučevali šulmojstri, farmoštri, podružniki ali mežnarji.

Schmidt (1952: 19–23) pa skuša dokazati, da so bile vendar poleg poklicnih latinskih ali nemških v mestih tudi osnovne slovenske šole, kar potrjuje beseda »purgarski« na naslednjem mestu:

Rauen tiga en vfaki Pridigar inu Farmoshter, ima tudi per fuie Farry eniga Shulmoiftra oli Meshnaria imeiti inu dershati, De te mlade Hlapzhyzhe inu Deklyce, Purgarske inu kmetishke Otroke vuzhi Slouenski Brati inu piffati, ta Catehifmus fred fto kratko Islago ifuuna poueidati. (TO 1564: 100a–b.)

Tak sklep bi bil možen, ker pa je oprt le na eno programsko mesto, nikakor ni nujen.

Trubar torej poziva na šolanje, ne glede na nadaljnji študij (Schmidt 1952: 16). Glavni (tudi jezikovnopolitični) cilj mu namreč ni zgolj odbiranje sposobnejših učencev za nadaljnji študij, ampak predvsem narediti slovenski jezik dostopen čim širšemu krogu bralcev.

Trubar je torej hotel, da bi vsak duhovnik slovenske protestantske cerkve, kjer koli je, na deželi ali v mestu, oskrbel slovenskim, kmečkim in mestnim otrokom osnovnošolski pouk slovenskega katekizma, slovenskega čitanja in slovenskega pisanja. (Schmidt 1952: 23.)

Z jezikovnopolitičnega vidika je zanimiv tudi razvoj Trubarjeve zamisli osnovne šole.³ Medtem ko v TC 1550 še zahteva, da se otroci katekizem in petje cerkvenih pesmi učijo s poslušanjem branja in petja odraslih, ter katekizmu hkrati dodaja abecedarij (TA 1550) kot učbenik branja (in ne pisanja!), v TA 1555 že razširi svojo zamisel tudi na pisanje. Zaporedje je bilo torej: katekizem, petje, branje in pisanje. Za pouk branja je bil po Schmidtovem (1952: 19) mnenju prikladen predvsem abecedarij TA 1555 in Kreljev abecedarij v KB 1566.

Težko rečemo, koliko slovenskih protestantskih osnovnih šol je v času reformacije na Slovenskem dejansko obstajalo in v kolikšni meri je šlo pri Trubarjevih načrtih za dejanska navodila, v kolikšni pa za želje. Težko rečemo tudi, v kolikšni meri gre pri Trubarjevi trditvi, da berejo slovenske knjige

ne samo v mestih,⁴ kjer imajo navadne šole, temveč jih bero kljub papeževi prepovedi tudi **kmetje in njih otroci po vaseh** z velikim poželenjem in veseljem (TT 1581–82, Rupel 1966: 274),

za poudarjanje dejstva, da berejo tudi otroci, ali zgolj za podatek, da tudi kmetje in njihovi otroci te knjige *berejo ali poslušajo*, da so torej tudi oni ciljna publika vsebine teh knjig. Ko je Trubar 19. marca 1561 pisal iz Uracha ljubljanskemu cerkvenemu odboru:

Pripravite kmete, naj svoje otroke slovensko brati uče, zakaj iz otrok in preprostih si Bog zbira cerkev (Rajhman 1986: 85),

³ Kakor ga lahko povzamemo po Schmidt (1952: 18–19).

⁴ Vse, kar je v prispevku okrepjenega, je okrepil avtor prispevka.

je bil položaj očitno še povsem drugačen.⁵ Kljub vsemu pa je že dejstvo, da je bila slovenščina v osnovnih šolah (četudi bi jih bilo, denimo, zanemarljivo malo ali nič)⁶ učni jezik, z vidika jezikovnega načrtovanja pomemben dosežek slovenskih protestantov.

Razen osnovnih so protestanti na slovenskem ozemlju v 16. stoletju ustanovili ali prevzeli še **nemške in latinske mestne šole**, ki so bile namenjene predvsem meščanstvu (Celovec, privatna latinska šola v Krškem, ki jo je vodil Adam Bohorič,⁷ Kranj, Ljubljana itd.). Iz mestnih šol so lahko učenci prestopili v stanovske šole v Ljubljani, Gradcu in Celovcu.⁸ O morebitni prisotnosti slovenščine na nemških in latinskih mestnih šolah viri ne pričajo.

Več pa lahko rečemo o položaju slovenščine na stanovskih šolah, predvsem na **stanovski šoli v Ljubljani**,⁹ ki je bila ustanovljena leta 1563. Stanovske šole so bile namenjene pripravi učencev na kasnejši študij na univerzi. Prvi učitelj in hkrati ravnatelj na ljubljanski stanovski šoli je bil Lenart Budina, na pomoč mu je kmalu priskočil tudi Sebastijan Krelj (Schmidt 1952: 28–29).

Njegovo delo je prevzel Bohorič. Iz Trubarjevega vabila Bohoriču, datiranega s 1. avgustom 1565, vidimo, kako si je Trubar prizadeval, da bi na stanovsko šolo pridobili tega »izobraženega moža«:

Veleomikani mož! Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi le vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo, hoteli združiti z nami svoje želje in gorečnost, svoje misli in delo ter z nami vred napeti vse sile, da mu napravijo konec. Zakaj mi, ki nam je posebno jasno, da so šole cerkvi potrebne kakor leva roka, smo ti stvari že od kraja posvečali največjo skrb in prizadevnost in smo naposled z mnogimi prošnjami in mole-dovanjem pripravili prvake naše dežele do tega, da so dobrohotno in širokosrčno obljubili in določili denarno pomoč za ustanovitev javne šole tu v Ljubljani. Zdaj so nam naložili predvsem to skrb in nalogo ter nam milostno ukazali, naj nemudoma poiščemo in pridobimo enega ali drugega dobrega in izobraženega moža, domačina, takega, ki se ne bo plašil truda. Zato pa, ko vemo, da si ti po svojih zmožnostih, učenosti in praktičnem znanju kakor ustvarjen za pospeh tega šolskega poskusa in dela in da razumeš, kolikšne ljubezni in časti je vredna skupna domovina, te po ukazu in v imenu naše deželne gosposke srčno vabimo, da pridi o prvi priložnosti k nam v Ljubljano, da se utegnemo, če se ti bo zdelo, pogovoriti in odločiti s teboj o nadrobnostih, upamo, da z drugačnimi pogoji, kakor so te nekdaj pretentali Zagrebčani. Čakamo tvojega odgovora. Zdrav bodi! (Rajhman 1986: 199.)

⁵ Nasploh je, kot bomo videli v zadnjem poglavju, vprašanje o razširjenosti protestantizma (in s tem seveda tudi šol) med slovenskim kmečkim prebivalstvom sila zapleteno.

⁶ Prim. Vidmar (2000: 12). Možno je tudi, da je bila v praksi prva dekurijska Bohoričevega 1. razreda stanovske šole nekaka elementarna stopnja šole (Vidmar 2000: 15).

⁷ Obiskoval jo je Dalmatin.

⁸ Povzeto po Schmidt (1952: 25–26).

⁹ Za stanovski šoli v Celovcu in Gradcu nimamo virov, ki bi omenjali slovenščino kot učni jezik. Prim. Vidmar (2000: 19–24).

Bohorič je leta 1568 sestavil prvi (danes izgubljeni) šolski red stanovske šole (Schmidt 1952: 36). Iz podatkov, ki jih imamo ohranjene o tem redu, lahko rekonstruiramo položaj slovenščine na stanovski šoli v letih po uveljavitvi prvega šolskega reda: slovenščina je bila dovoljena kot razgovorni jezik v prvem razredu, v zvezi z memoriranjem katekizma v drugem, pri petju pa še v tretjem in četrtem razredu (Schmidt 1952: 178). Pomenljiv je podatek, da ta šola še ni dajala dovolj znanja za neposredni prehod na univerzo (Schmidt 1952: 36).

Drugi šolski red stanovske šole iz leta 1575 navaja (Schmidt 1952: 42) v dekuriji¹⁰ prvega razreda, kjer so učenci, ki se učijo zlogovati in sestavljati besede, in tudi v tisti, kjer so učenci, ki se uče le nemščine, kot učbenik tudi »katekizem Sebastijana Krelja« (= KB 1566), nato pa ni več slovenskih učbenikov. Še več:

Učencem drugega in tretjega razreda naj se prepove raba domačega slovenskega jezika, da se polagoma navadijo na nemški jezik. Podobno naj bo četrtošolcem zapovedano, da govore le po latinsko; nemške besede in fraze pa le tedaj, če jih po latinsko ne znajo, ako bodo prej prosili za dovoljenje. (Drugi šolski red, Schmidt 1952: 47.)

Slovenščina je imela torej zgolj funkcijo premostitvenega jezika. Ko so se učenci naučili nemško, slovenščine več niso smeli uporabljati, ko so se naučili latinsko, pa niso smeli uporabljati nemščine.

Medtem ko sprva učenci ljubljanske stanovske šole niso dobili dovolj znanja za neposredni prehod na univerzo, pa je po Frischlinovem prihodu leta 1582, ko so učenci začeli obiskovati peti razred, dobila stopnjo prave gimnazije v takratnem pomenu besede, ki je usposabljala učence za neposredni prehod na univerzo (Schmidt 1952: 74, 78). Frischlinov sprejeti šolski red stanovske šole (v veljavi 1584–1598) predvideva rabo slovenščine zgolj v prvi in drugi dekuriji prvega razreda:

Najprej naj v prvem kot v najnižjem razredu (ki je razdeljen na štiri dekurije) recitirajo slovenski Brenzov katekizem tisti učenci prve in druge dekurije, ki ga znajo na pamet, in sicer ne po dva in dva, temveč vsi, drug za drugim, vendar izmenoma, tako da eden sprašuje, drugi pa odgovarja, in to naj nadaljujejo vsak dan prvo uro po opravljeni jutranji molitvi od začetka do konca. Tisti učenci pa, ki katekizma še ne znajo, naj marljivo pazijo in po tihem izgovarjajo vse besede za drugimi, dokler se ga tudi sami ne bodo naučili. (Schmidt 1952: 96.)

V slovenščini naj bi torej rabili slovenski Brenzov katekizem, ki je izšel v obdobju 35 let vsaj petkrat,¹¹ toda le v prvih dveh dekurijah. Že v tretji in četrti dekuriji prvega razreda naj bi se navadili na nemški, v drugem razredu pa na latinski Brenzov katekizem. Poleg Brenzovega katekizma pa je bila v celotnem prvem razredu dovo-

¹⁰ Vsak razred je bil razdeljen na dekurije, znotraj katerih so se diferencirali učenci z različnimi stopnjami znanja.

¹¹ Brenzov katekizem je bil najbolj priljubljen tip katekizma kot otroške šolske knjige in je izšel v obdobju 35 let vsaj petkrat v naslednjih delih: TA 1550, TO 1564, leta 1567 obenem z nemškim, TC 1575, DC 1585. Izmed teh so izdaje iz let 1550, 1567 in 1585 »prave« šolske knjige (Kidrič 1924: 133; Schmidt 1952: 174).

ljena še Bohoričeva izgubljena slovenska šolska čitanka z latinsko-nemško-slovenskim slovarčkom,¹² vendar le, če je to potrebno. Šolski red pravi o tem takole:

V tem razredu naj se slovenščina vendar še upošteva v začetnici ali v besednjaku in naj se zato uporablja *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum latinae, germanicae et sclavonicae*, kolikor je to potrebno glede na učence, in po tem naj se v takem primeru ravnajo rektor in njegovi kolegi. (Schmidt 1952: 99.)

Rabo slovenščine v tretjem šolskem redu zasledimo še pri določilih, kako naj se poučuje v prvem razredu. Popoldansko tretjo uro namreč vsi učenci prvega razreda recitirajo

v vseh štirih dekurijah iz besednjaka nekaj latinskih, nemških in slovenskih besed (Frischlinov šolski red, Schmidt 1952: 100).

Prav tako iz tega razreda

ne more napredovati v višjega noben učenec, če ne zna perfektno nemškega in slovenskega katekizma in tudi dobro nemško in latinsko brati (Frischlinov šolski red, Schmidt 1952: 100).

Toda zgoraj omenjena raba slovenščine je nadvse omejena. Slovenščina se je lahko rabila zgolj v zgoraj omenjenih primerih in ne – kot bi pričakovali – tudi kot pogovorni jezik med učiteljem in dijaki. Načelo je bilo namreč naslednje:

Učenci v obeh nižjih razredih, to je v prvem in drugem razredu, **naj nikakor ne govorijo po slovensko, temveč le po nemško**, razen takrat, kadar dobijo vprašanja iz besednjaka in iz slovenskega katekizma. Drugošolci pa naj se, vendar postopoma, navajajo tudi na latinski jezik. Učenci treh višjih razredov pa naj ne govorijo niti po slovensko niti po nemško, temveč po latinsko, kakor naj se tudi učitelji sami potrudijo, da bodo v prisotnosti učencev uporabljali predvsem latinščino in da bodo poleg lesenega osla postavili zanje še tajnega ogleduha, o čemer pozneje. (Frischlinov šolski red, Schmidt 1952: 107.)

Prepoved rabe slovenščine v medsebojnih pogovorih je bila torej celo nadzorovana! A ker gre vendarle le za načelo, so verjetno kljub temu določilu učitelji kdaj pa kdaj za lažjo razlago rabili tudi slovenščino. Ob tako ostrem določilu glede rabe slovenščine v šoli v Frischlinovem sprejetem šolskem redu pa ne smemo spregledati dejstva, da zasledimo v ohranjenem drugem in tretjem osnutku slovenščini mnogo bolj naklonjena pravila (Schmidt 1952: 178). Drugi osnutek namreč predvideva, da prvošolci in drugošolci molijo pred odhodom iz šole izmenoma po nemško in po slovensko, vsi učenci pa naj molijo doma v nemščini, slovenščini in latinščini. Slovenščino kot pogovorni jezik (torej v šoli in izven šole) drugi osnutek dopušča tudi še v dru-

¹² Poskus rekonstrukcije dela *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum latinae, germanicae et sclavonicae* in njegovih virov podaja Kidrič (1929: 128–130). *Elementale* je bil, kot kaže, slovenski pendant k latinski tabuli elementaris Sebalda Heidenana, ki se omenja v učnem redu iz leta 1575 (torej: abecedar za osnovni pouk v branju latinščine, nemščine in slovenščine), *Nomenclatura* pa latinsko-nemško-slovenski slovarček za učenje latinskih besed s pomočjo slovenskega ali nemškega jezika oziroma tudi za učenje nemških besed s pomočjo slovenščine.

gem razredu. Lesenega osla¹³ za govorjenje v slovenščini so dobili šele tretješolci (za govorjenje v nemščini pa četrtošolci). V tretjem osnutku je slovenščina kot pogovorni jezik prav tako najverjetneje dovoljena v prvem in drugem razredu. Lesenega osla dobijo šele v tretjem razredu. Pri pouku gramatike pa upošteva slovenščino celo v četrtem razredu.¹⁴ To je najvišja stopnja upoštevanja slovenščine pri posvetnem predmetu. Katekizem moramo obravnavati ločeno kot vzgojni verski predmet.

V letih po Frischlinovem odhodu 1584 se položaj slovenščine na stanovski šoli glede na razpoložljive vire najverjetneje ni spreminjal. Tako poslabšanje vloge slovenščine v sprejetem Frischlinovem šolskem redu si težko predstavljamo drugače, kakor da so posredovali nadzorniki. To pa so bile osebe, ki so bile sicer slovenščini nedvomno naklonjene – predikanti Spindler, Schweiger, Felicijan Trubar, Tulščak; Dalmatin in Bohorič sta bila v tem času odsotna (Schmidt 1952: 84). A kakor smo z današnjega vidika nad takim položajem slovenščine na stanovski šoli ob siceršnjih prizadevanjih protestantov za slovenski jezik presenečeni, pa je bil vendarle povsem moderen. Namen stanovske šole je bila namreč priprava na univerzo ter usposabljanje za deželno, cerkveno in posvetno službo. Med tedanjimi standardi znanja učenje slovenščine ni bilo pomembno, kakor na primer v nemško govorečih deželah ni bilo pomembno učenje nemščine. V tem času in še dolgo zatem ni bila materinščina učni predmet na nobeni šoli v Nemčiji. Schmidt (1952: 123) navaja, da nekatere šolske naredbe latinskih (tudi protestantskih!) šol pod vplivom Melanchtona učenje nemščine izrecno prepovedujejo. In dokaj nenavadno bi bilo, ko bi stanovska šola v Ljubljani, kar se materinščine – torej slovenščine – tiče, skušala biti edina izjema. Je pa imela ta šola nekoliko večji poudarek na nemščini, kar je razumljivo, saj ta za večino učencev ni bila materni jezik. V ozadju je bilo najverjetneje mnenje, da bo učenje branja in pisanja tujih jezikov s seboj prineslo tudi sposobnost branja in pisanja v maternem jeziku.

Nekatera mesta v pismih slovenskih protestantov pa nas opozarjajo, da je bila **odsotnost slovenščine na višji stopnji šolanja**, predvsem pa odsotnost slovenskega govornega okolja pri študiju na univerzi velik problem. Ko so bodoči predikanti zaključili svoje izobraževanje ali ko so se po vmesnem delu v tujini vrnili v slovensko govoreče dežele, so se morali namreč slovenščine spet »naučiti«, ker so jo pozabili.¹⁵

Primož Trubar tako piše 10. julija 1570 iz Derendingena v pismu deželnemu glavarju, oskrbniku in kranjskim odbornikom naslednje:

Ker ima magister Bernard Steiner službo pri gospodih Auerspergih, hoče nadaljevati študij, in kot slišim, **ker je deloma pozabil slovensko**, da bi se rad spet napotil v Tübingen. (Rajhman 1986: 237.)

Dalmatin v dveh pismih poudarja, kako je med študijem vzdrževal svoje znanje slovenskega jezika. V pismu kranjskim odbornikom 10. januarja 1572 piše takole:

¹³ Šlo je za sramotilno kazen v obliki oslovske glave, ki si jo je moral učenec obesiti okrog vratu.

¹⁴ Navodilo učitelju za prvo popoldansko uro: »Wann er ein Nomen Latinum Declinieren oder ein Verbum Coniugiren lest, ... soll er allweg das Teutsch vnnd windisch darzu sagen lassen.« (Schmidt 1952: 178.)

¹⁵ V tej luči lahko razumemo tudi v Ahačič (2003: 16) navedena citata, da lahko slovenske knjige berejo nemško govoreči bralci slovenskim poslušalcem.

Torej se moram za vsa dobra dela, ki sem jih od svoje mladosti naprej bil deležen, v največji meri zahvaliti svoji ljubi domovini in vašim milostim in gospostvom. Da bi za vsa ta velika dobra dela izkazal dolžno srčno hvaležnost s svojim delom, sem ob vsakem času delal in vse svoje dejanje in nehanje usmerjal samo v to, da bi slovenski krščanski cerkvi, ker sem za to zakonito poklican, v materinem jeziku koristno služil povsod, kjer se je za to pokazala potreba. Zato sem se potrudil ter tukaj poleg filozofskega in teološkega študija pridno poglobljal znanje slovenskega jezika, najprej z branjem slovenskih knjig, ki jih je izdal spoštovani in za slovensko cerkev zelo zaslužni gospod Primož Trubar, nato pa po nasvetu in spodbudi mojih učiteljev s pisanjem. (Rajhman 1997: 57.)

Z Dalmatinom so imeli zavoljo njegove izredne nadarjenosti velike načrte, zato sta ga, kot piše sam v pismu, ki sta ga skupaj z Adamom Bohoričem 1. januarja 1584 pisala Ludviku Württemberškemu, k urjenju v slovenščini spodbujala tako Primož Trubar kakor tudi bebenhausenski opat Eberhard Bidenbach:¹⁶

Tukaj [v samostanu Bebenhausen in v tübinškem Tiffernovem zavodu] nisem študiral le svojih predmetov, jezikov in teologije, temveč na iskreno pobudo gospoda doktorja Eberharda Bidenbacha, bebenhausenskega opata, in gospoda Primoža Trubarja, mojih ljubih zaščitnikov, učiteljev in podpornikov, tudi svoj slovenski materni jezik z vajo ohranjal, tako da sem vsak dan, kolikor sem ob študiju zmogel, prevajal iz drugih jezikov v slovenski in tako še v Tübingenu poslovenil prvo Mojzesovo knjigo. (Rajhman 1997: 106.)

Na koncu še nekaj besed o **štipendiranju**. Zanimivo je, da so 1578 šolski nadzorniki v svojem poročilu opazili sovpadanje socialne diferenciacije z jezikovno:

/D/obro je znano, da so v tej deželi za cerkveno in šolsko službo le tisti najbolj pripravniki, ki so razen drugega potrebnega znanja veščiki tudi kranjskega deželnega jezika. Učenci iz vrst deželanov, kateri so premožni, pa le redko kdaj nadaljujejo svoje študije; če pa jih že nadaljujejo, se le ne odločajo za šolo ali cerkev, temveč za druge službe, ki več nesejo. Revni učenci pa so zaradi pomanjkanja prisiljeni, šolanje opustiti, ali pa se zatečejo k našim nasprotnikom /.../ in se bodo antikristi ter malikovalci okrepili, če bi sčasoma primanjkovalo sposobnih in kranjskega jezika veščih služabnikov za delo v cerkvi in šoli. (Schmidt 1952: 66.)

V šolo so torej hodili tako učenci iz premožnih kakor tudi iz revnih slovenskih družin. Prvi študija največkrat niso nadaljevali, saj jim je bila tudi brez nadaljnje šolanja zagotovljena spodobna eksistenca. Če so se že odločili za študij, pa se niso odločali za tedaj nadvse neugledno in slabo plačano službo v šoli ali za službo v cerkvi, ampak za donosnejše posvetne zaposlitve. Revnejši učenci so bili seveda eksistenčno motivirani za nadaljnji študij, vendar si ga sami niso mogli privoščiti.

Na tem mestu velja zato omeniti dve možnosti, ki sta omogočali nadaljnji študij tudi revnejšim slojem. To je bila Tiffernova štipendija, ki jo je med letoma 1558–1596 za študij na univerzi dobilo več študentov s Kranjske;¹⁷ od 1562 je imela Kranjska pravico do dveh štipendij (Schmidt 1952: 81). Drugo štipendijo pa je 1582 na predlog nadzornikov ustanovila dežela: tri štipendije so bile namenjene za fakultetno izo-

¹⁶ Pomenljivo dejstvo, da je Dalmatina k vežbanju slovenščine vzpodbujal Eberhard Bidenbach, ki slovenščine ni znal, pride še bolj do izraza, ko opazujemo financiranje protestantskih knjig (prim. poglavje 3).

¹⁷ *SBL* 4: 85 navaja naslednje: S. Budina, J. Gebhard, J. Dalmatin, P. Trubar ml., Blaž Budina, Jurij Diener, Gregor, Krištof in Mavricij Fašank, Jurij Klemen, Marko Koluder, Krištof ml. in Tomaž Spindler, Bernard Steiner, Andrej Švajger, Janž Tulščak, Janez Venezianer in Nikolaj Vurič. Prim. tudi Elze 1977: 35–63.

brazbo učiteljskega naraščaja in predikantov. O tem priča izjava o štipendiranju, ki jo je prejemnik Matija Trošt pisal kranjskim odbornikom 23. januarja 1585:

Jaz, Matija Trost, pokojnega vipavskega meščana Lozijana Trosta in Helene Trost njegove soproge zakonski sin, izjavljam: Ko ste, častiti deželni zbor slavne kneževine Kranjske, predan pravi, čisti in prvotni augsburški veroizpovedi, in moji milostni in zapovedujoči gospodje, da bi lahko nadzirali in preprečili v kranjski kneževini že prisotno pomanjkanje pripravnih, sposobnih cerkvenih in šolskih učiteljev ter služabnikov augsburške veroizpovedi, veččih v kranjskem ali slovenskem pa tudi v nemškem jeziku širiti božjo besedo ter po njej vzgajati mladino, da bi v prihodnje le-teh, izkušenih in pripravljenih bilo dovolj, na seji zbora dne tretjega aprila **1582. leta dobronamerno, krščansko in modro sklenili, da boste odslej štipendirali in vzdrževali tri sposobne preoste kranjske sinove, ter jim omogočili nekajletni študij, najprej v Strassburgu, Heidelbergu ali na kateri drugi krščanski univerzi**, po končanem študiju filozofije in doseženem magisteriju pa brez posebnega dovoljenja izrecno študij samo na teološki fakulteti v Tübingenu, vse dotlej, dokler ta ali oni ne bo spoznan za veččega in sposobnega ter poklican in določen za častitega deželnega zbora cerkveno ali šolsko službo. /.../ **Po končanem študiju, razen na povabilo in po odločbi slavnega deželnega zbora za službo cerkvi ali šoli, v nemškem, slovenskem ali drugem jeziku**, za kar bom najbolj pripraven in proti primernemu plačilu in vzdrževalnini določen, ne bom sprejel brez vaše vednosti in proti vaši volji nobene druge službe. (Rajhman 1997: 148–149.)

Do katere mere je torej izobrazba v protestantskih šolah prodrla v slovenski prostor? Kolikšno je bilo število učencev v osnovnih šolah, ne moremo reči, ker imamo premalo podatkov. O stanovski šoli v Ljubljani vemo le, da je v času, ko je bil rektor Frischlin, obiskovalo prvi razred nad petdeset učencev, po čemer Schmidt sklepa, da je stanovsko šolo obiskovalo nekaj nad sto učencev, kar je za takratne razmere dobro obiskana latinska šola (Schmidt 1952: 79). Moramo pa se hkrati zavedati, da je bila razlika med številom učencev v nižjih in višjih razredih kar velika in torej izpad kar precejšen.

V virih zasledimo tudi precejšnje število **študentov**.¹⁸ Samo v Tübingenu je bilo med letoma 1537 in 1600 imatrikuliranih¹⁹ kar 94 študentov s Kranjske (Elze 1977: 64–85). Vsekakor je bilo študentov dovolj, da se jih je opazilo, saj Trubar v TT 1557 Krištofu Turjaškemu piše, da je tudi v »naši domovini«²⁰ več razpuščenih študentov:

Je pa še drug vzrok tega posvetila. Z žalostnim srcem slišim tole: nekateri (tudi v naši domovini) Vašega stanu in starosti, vzgojeni zmlada v evangeliju, a poslani nato v tujino na visoke šole, postanejo, ko se kot odrasli vrnejo domov in so svobodni, ker jih starši ali skrbniki nič več ne brzdajo in strahujejo, kmalu predrzni, sirovi cepci, postopači, pijanci, vržejo od sebe vso spodobnost, ves nauk, bogaboječnost, puščajo svoje knjige v prahu in celo – strašno je slišati – odpadejo zaradi časnega miru in užitka k papeštvu ter preganjajo pravoverne; ne premislijo, kaj bodo za to prejeli; prav gotovo časno in večno pogubljenje. (Rupel 1966: 254.)

¹⁸ Da to ni nov pojav, nam kaže Simoniti (1979) v svojem opisu humanizma na Slovenskem.

¹⁹ Imatrikulacija je predstavljala vpis na univerzo in je bila sestavljena iz treh komponent: plačilo imatrikulacijske takse, prisega in vpis v univerzitetno matriko (Vidmar 1999: 164).

3 Financiranje protestantskih del

Temeljna značilnost financiranja, lahko bi rekli celo subvencioniranja slovenske (pa tudi hrvaške) protestantske književnosti, je dejstvo, da financerji v največjem delu niso bili tudi neposredni uporabniki natisnjenih knjig. Prav tako temeljni cilj financerjev ni bilo širjenje slovenskega jezika, ampak jim je bilo večkrat celo potrebno razlagati, kaj natančno to je. Slovenski jezik je bil financerjem zgolj sredstvo, nikaikor pa ne namen. Cilj financerjev je bil po eni strani teološki, predvsem pa seveda politični.

Največ podatkov o vzrokih in potrebah financiranja najdemo v Trubarjevem posvetilu kralju Maksimilijanu v glagolskem *Prvem delu novoga testamenta* iz leta 1562:

In če hočemo, da pride z našimi tiskanimi knjigami prava, stara krščanska vera med omenjene narode in se pri njih ukorenini, jim moramo vse knjige vezati, ker nimajo knjigovezov; moramo jih pošiljati v njihove dežele z velikimi stroški in nevarnostjo (ki je zlasti v tem, da bi razpečevalce knjig utegnili Turki in papežniki pobiti, spoditi in pregnati) in prodajati prav poceni, za polovično ceno; da, moramo jih deloma celo podariti, zakaj večji del med njimi so čisto siromašni ljudje, ki jih Turki pa tudi lastna gospoda zaradi neprestane vojne močno pritiskajo; tako so obubožali, da se komaj vzdržujejo in si takih knjig ne morejo kupovati. Celó njih župniki, duhovniki in menihi so tako siromašni, da se poprijemljejo pluga in se morajo vzdrževati s poljedelstvom. Iz takih razlogov torej ni mogoče teh knjig tako v denar spravljati kakor druge. (Rupel 1966: 131.)

Iz besedila vidimo, da so bile protestantske knjige neprofitne, prodajati jih je bilo treba pod ceno ali celo razdeljevati. Zaradi stroškov tiska, predvsem pa vezave in transporta končna cena ni mogla povrniti vloženi sredstev. A vse to so financerji *moralni* upoštevali, če so hoteli, da pride med naslovnike prava stara krščanska vera. Kot sovražniki so (v nadaljevanju bomo videli, da dosledno) prikazani papežniki (kot verska in s tem politična nevarnost) ter Turki (kot vojaška in s tem eksistenčna nevarnost).

Predvsem Primož Trubar je bil v svojih nemških predgovorih še posebej pozoren na financerje. Knjige jim je posvečal in hkrati povedal tisto, kar so hoteli slišati: 1. knjige so pravoverne; 2. knjige pridejo do naslovnikov in širijo vero (ter s tem politično moč financerjev); 3. knjige bodo prišle do Turkov, jih pokristjanile in s tem oslabile.

O pomembnosti dokazane **pravovernosti knjig** najlepše priča pismo, ki ga je Trubar 12. januarja 1560 pisal deželnemu glavarju Jakobu Lambergu, deželnemu oskrbniku Joštu Gallenbergu in kranjskim odbornikom. V njem je popolnoma neposreden – denar za knjige bo prišel, če mu bodo pomagali dokazati, da je njihova vsebina pravoverna:

Ne želim pa in ne potrebujem za svojo sedanjo začeto vojsko nobene druge pomoči in podpore, kakor da mi vi Kranjci po resnici sporočite in daste veljaven in odkritosrčen dokaz in spričevalo, da ni v mojih tiskanih slovenskih knjigah nikakega krivega, sleparskega prevoda in krive vere, temveč da so dobro razumljive in koristne ubogemu slovenskemu ljudstvu ter da zvesto uče in uveljavljajo vse krščanske člene po augsburški veroizpovedi in v njenem smislu itd. /.../ In vaše milosti in gospodstva, tudi vsa častita dežela naj pri tem vedo, da bo često omenjena listina koristila in rabila ne samo meni za opravičilo, temveč vsej slovenski in hrvaški deželi, zakaj omenjeni krščanski knez in

gospod Ungnad sta se proti meni izrazila: če dobita verodostojno poročilo, da so moje knjige pravilne in razumljive, hočeta ne le za svojo osebo prispevati in pomagati, temveč k temu pripraviti tudi druge volilnike in kneze, da bi se prevajanje biblije v slovenski in hrvaški jezik nadaljevalo itd. (Rajhman 1986: 54.)

Gotovo je imel nemški *Regifter vnd summarlicher Innhalt* (TR 1561) prav ta namen.

Sam Trubar svojih **namenov z nemškimi predgovori** ni skrival. V posvetilu splošnemu naslovniku TT 1557 govori o namenu svojih predgovorov in pravi med drugim tole:

In tole pripovedujem na dolgo v nemškem jeziku (ki ga ne znam posebno dobro) na začetku slovenske knjige prvič zato, **da bi oblasti in nadzorniki tiskarn**, ki ne razumejo našega slovenskega jezika, dobili s tem jasno in resnično poročilo, da nismo ne zdaj ne prej in tudi v prihodnje ne bomo dali ali hoteli tiskati lahkomišelnih, nekoristnih stvari ali kaj sanjarskega, puntarskega, schwenckfeldskega, prekrščevalskega, upornega ali sramotilnega, marveč le to, kar rabi in koristi božjemu spoznanju in časti, širjenju prave krščanske cerkve in najvišji tolažbi ustrahovanega, žalostnega, ubogega slovenskega in hrvatskega ljudstva. Pričakujemo tedaj od omenjenih gospodov in nadzornikov tiskarn, da nam ne bodo branili ali prepovedali natisniti te knjizice in kar bomo še odslej prevedli iz biblije in drugih krščanskih knjig, kakor se nam je prej pripetilo na dveh krajih in kakor je zgoraj povedano. Drugič pripovedujem tole **zaradi nekaterih Nemcev**, ker mojemu govorjenju in poročanju, češ da Turki tako grozovito in brez prenehanja, kakor sem zgoraj povedal, mučijo Slovence in Hrvate, da nimajo ti v svojem jeziku nobene biblije in da se slovenski jezik doslej ni pisal, težko verjamejo in ker imajo nekateri med njimi to mojo pripoved za izmišljotino. Zato sem jih hotel s tem predgovorom prepričati in z vami vsemi javno dokazati, da je prav tako, kakor sem jim že pred časom o teh stvareh poročal in kakor sedaj pišem. Nadejam pa se, da si bodo ti in drugi pobožni Nemci, ki bodo zvedeli o bednem, usmiljenja vrednem življenju ubogega slovenskega in hrvatskega ljudstva in bodo dobili o tem verjetno poročilo, gnali k srcu njih veliko stisko in nevarnost; z vnemo bodo zanje Boga prosili, da bodo z njihovo pomočjo tem rajši vztrajali proti Turku; tudi ne bodo tega našega nameravanega dela, prevajanja biblije, kolikor bo od njih odvisno, preprečevali, kakor so nekateri doslej iz neznanja delali, **ampak bodo to poleg drugega zvesto pospeševali, kakor je to že (hvala Bogu) dokazal imeniten in bogoroden Nemeč**. Njega in vse, ki tu podpirajo in pomagajo, da bodo mnogi prav poučeni in privedeni k zveličanju, naj Kristus, naš gospod, bogato obdari pri vstajenju pravičnih, da se bodo svetili po Danijelovih besedah kakor svetlost neba in kakor zvezde vselej in vekomaj. Amen. (Rupel 1966: 77–78.)

Predgovori naj torej preprečijo ovire pri tisku in spodbudijo financiranje knjig. Podobno misel zasledimo v Trubarjevem pismu Henriku Bullingerju 20. decembra 1557:

Prevel sem tudi oni povzetek in smoter vsega svetega pisma iz vaše biblije ter ga postavil v prvo polo svoje slovenske knjige namesto onih treh nemških pol, ker sem nemške izdal ne zaradi svojih Slovencev, temveč **zaradi tiskarniških nadzornikov**, ki naj bi iz nemškega predgovora spoznali, da ne pišem nič zoper rimskega kralja; zakaj pred 7 leti niso ne Nürnbergzani ne Halčani hoteli dovoliti, da bi njih tiskarji natisnili moj katekizem z napevi, ker so vedeli, da sem v nemilosti pri kralju, pa so se zaradi nje bali tudi zase. (Rajhman 1986: 33.)

V posvetilu TT 1560 kralju Maksimilijanu je Trubar še bolj neposreden:

Premilostni gospod kralj! Kaj me je napotilo in pripravilo, da sem pred malo leti začel pisati tudi slovenski jezik z latinskimi in nemškimi črkami ter dal natisniti nekaj krščanskih bukvic v omenjenem jeziku, in kaj te bukvice vsebujejo, o tem blagovoli Vaše kr. dostojanstvo sprejeti jasno in resnično poročilo v priloženem tiskanem nemškem predgovoru k slovenskemu novemu testamentu in v prepisu mojega pisanja presvetlemu, visokorodnemu krščanskemu knezu württemberškemu. (Rupel 1966: 102–103.)

Maksimilijan bo torej odgovore na svoja vprašanja našel v nemških predgovorih. Podobno napotilo na branje predgovorov najdemo v Trubarjevem posvetilu kralju Maksimilijanu v cirilskih *Ednih kratkih razumnih naukih* iz leta 1562:

Iz tega preglednega poročila, kaj obravnava ta knjiga in kaj menimo o zgoraj omenjenih dveh poglavitnih prepirnih členih naše krščanske vere, kako o njih učimo, pridigujemo, pišemo in tiskamo, pa tudi iz drugih nemških tiskanih predgovorov in razpravic lahko posname, pretehta in presodi Vaše kr. veličanstvo kot od Boga razsvetljen in nadvse razumen kralj, pa tudi vsak pobožni kristjan, naj si bo katerega koli stanu, da naš krščanski, blagorodni, milostni zavetnik in podpornik slovenskega, hrvaškega in cirilskega novega tiska, in mi, prevajalci, s svojim začetim delom in tiskanjem ne bi hoteli napraviti nobene nove zapeljive vere, kakor morda o nas pravijo ali še bodo, temveč da bi s pomočjo Vsemogočnega spet hoteli uvesti staro, pravo zveličavno krščansko vero in prave, Bogu dopadljive božje službe in dobre ustanove po vsej Iliriji, Dalmaciji, Srbiji in Bolgariji, razširiti krščanstvo ter oslabiti in uničiti Antikristovo in Mahometovo vero in carstvo. (Rupel 1966: 137.)

In naprej:

Zakaj pa najponižneje spet posvečamo Vašemu kr. veličanstvu poleg prejšnjih posvečenih mu knjig, tiskanih z latinskimi, nemškimi in hrvaškimi črkami v slovenskem in hrvaškem jeziku, tudi to knjigo, je Vaše kr. veličanstvo najmilostljiveje razumelo iz predgovorov omenjenih knjig. (Rupel 1966: 137–138.)

Še mnogo neposrednejši pa je v posvetilu Avgustu v glagolskih *Ednih kratkih razumnih naukih* iz leta 1562, v katerem opozarja na pravovernost slovenskih in hrvaških knjig, na skrbno porabo vložnega denarja, na druge financerje, na neprofitnost knjig in seveda na pomen svojih nemških predgovorov:

Drugo pa, glede vsebine le-te knjige namreč in vseh naših nauk, pridig in spisov, dalje, kaj nas je pripravilo k slovenskemu in hrvaškemu prevajanju in napravi treh tiskarn, kako je imenovani naš milostni gospod in patron, gospod Ivan Ungnad itd. marljivo, skrbno, zvesto in pravilno porabil za to podjetje pomoč in prispevke, ki so jih doslej v ta namen dali krščanski kralj, volilni knezi, knezi in druge odlične osebe, kako je spočetka, preden je prišla druga pomoč, tudi sam iz svojega veliko vsoto denarja dodajal in še vsak dan dodaja, ker omenjeni prispevki niti od daleč niso zadoščali in so potrebni zmeraj večji izdatki, dokler se knjige ne prodajo – vse to bo Vaša knežja milost milostno in jasno spoznala iz drugih nemških predgovorov k slovenskim in hrvaškim knjigam, naslovljenih na presvetlega krščanskega kralja Maksimiljana itd. in svetlega bogoljubnega kneza in gospoda, gospoda Krištofa, vojvodo württemberškega itd., ki so že prej in bodo v prihodnje izšle; posebej bo še spoznala, da se te knjige ne morejo kakor druge vnovčiti, ker se ne smejo javno prodajati, temveč se le na skrivaj in z velikimi stroški spravljajo v deželo in se nekaj za polovično ceno, nekaj zastonj morajo razdeliti in dati, če hočemo, da se božja beseda med njimi širi, kakor je temeljito in obširno povedano v omenjenih predgovorih. (Rupel 1966: 153.)

Naslovniki nemških predgovorov so – če niso splošnejši ali programsko naravnani kot npr. *TA CELI CATEHISMVS* (TC 1567) ali *SVETIGA PAVLA LYSTVVI* (TL 1567) – tako ali drugače povezani s financiranjem oz. z omogočanjem tiska protestantskih knjig.²⁰

Način financiranja se najlepše vidi iz natančnega poročila Jurija Dalmatina in Adama Bohoriča kranjskim odbornikom 26. aprila 1584 (Rajhman 1997: 119–139) o stroških in prejemkih v zvezi z DB 1584. Natisnili in deloma zvezali so 1500 izvodov. Skupni stroški za izdajo knjige so znašali približno 8000 goldinarjev. Kranjski stanovi so prispevali okoli 3300, štajerski in koroški pa okoli 1300 goldinarjev. Ostanek so prispevali podporniki iz drugih dežel. Prodajna cena vezanega izvoda je bila 4 goldinarje in 30 krajcarjev, nevezanega za goldinar manj.²¹ To pa seveda ni malo. 30 dnevnih mezd nekvalificiranega delavca ali do mesec dni njegovega dela je zneslo 3 goldinarje, Dalmatinova letna plača pa je v najboljšem obdobju znašala 300 goldinarjev (Baš 1986: 23–24)! Kljub temu nam preprost izračun pokaže, da je imelo »podjetje« izgubo. Celó če bi prodali vse izvode (pa so mnoge podarili), bi morala biti povprečna cena izvoda več kot 5 goldinarjev. Predvidevanje Janža Mandelca in Jurija Dalmatina v pismu notranjeavstrijskim deželnim zborom, da financiranje Biblije zanje ne bo predstavljalo finančnega bremena,²² se najverjetneje ni uresničilo.

Pomembno politično vlogo pri širjenju protestantizma je imela **turška nevarnost**. Simoniti (1996: 184) navaja misel dvornega pridigarja nadvojvode Karla iz druge polovice 16. stoletja, da je Turek »sreča luterancev, sicer bi drugače postopali z njimi«. Turška nevarnost je tako po eni strani omogočala večjo politično moč protestantskih stanov, po drugi strani pa je nepoznavanje turške problematike pri financirjih omogočilo slovenskim protestantom, da so strah pred Turki izkoristili za utemeljevanje financiranja svojih del. Skoraj nikoli se v nemških predgovorih ne pojaví ime Turki, ne da bi se z njimi utemeljevali vzroki za financiranje knjig. Razlog za

²⁰ To so npr. kralj Maksimilijan (TT 1560, glagolski *Katehismus* 1561, cirilski *Katehismus* 1561, glagolski *Prvi del novoga testamenta* 1562, cirilski *Edni kratki razumni nauci* 1562), Ivan Ungnad (TR 1561), knez Krištof, vojvoda württemberski... (TAr 1562, glagolska *Postila* 1562), knez Avgust, vojvoda saški... (glagolski *Edni kratki razumni nauci* 1562), Ivan Friderik Srednji in Ivan Viljem, brata, vojvoda saška... (glagolski *Artikuli* 1562), knez Filip, deželni grof hesenski... (cirilski *Artikuli* 1562), knez Wolfgang, palatinski grof... (cirilski *Prvi del novoga testamenta* 1563), Krištof, baron turjaški, upravitelj deželnega glavarstva na Kranjskem..., Andrej Turjaški, gospod v Žužemberku..., gospodiča Franc Gall v Luknji in Podpeči, Jakob Gall v Knežji poti in Podpeči (TT 1577), knez Ludvik, vojvoda württemberski... (TT 1581–82), Ahac, baron s Turna (DPa 1576, DM 1584), Jurij Khisl s Fužin (DC 1584, TPs 1567, Tfc 1595), Janž Khisl s Fužin (DJ 1575, ženi TkM 1579).

²¹ O tem tudi Berčič (1968: IV–V).

²² »Razen tega, ta strošek ne bo bremenil častitih deželnih zborov, saj si bodo stroške lahko povrnili z izvodi, ali pa z gotovino od prodanih izvodov, o tem ne dvomim, saj stane tisk enega izvoda, tiskan v srednjem median formatu (katerega najbolj priporočam), samo tri renske goldinarje, medtem ko je treba za nemško Biblijo enake oblike tukaj odšteti najmanj šest do sedem in pol goldinarjev.« (Janž Mandelc in Jurij Dalmatin notranjeavstrijskim deželnim zborom; Rajhman 1997: 70.)

²³ Tudi zato, ker je bilo poznavanje Turkov tedaj nasploh dokaj skopo, saj imamo na primer ohranjen podatek, da je učeni Jakob Andreae 1567 prosil Trubarja, naj se pozanima o koranu (Rupel 1965: 237). O tem beremo v TiPre 1588 takole: »Mei tém ie Gofpud Primosh od dobrih priatelou mnogoteri krat proshëbil aku bi mu le bilu mogozhe, de bi per teh Turskih Sushnih ifuprashal, aku bi fe ta prauí Turski Alkoran mogel dobiti, inu de bi fe is tígaiftíga moglu per teh Sushnih prou fuéditi, kai ie nyh vera, inu kateru ie tu prauu tolmazhouanie tígá Alkorana.« (H 4 a–b.)

financiranje knjig, ki so ga navajali, je bil z današnjega vidika naiven, v tedanjem času in političnih razmerah pa nadvse učinkovit.²³

Na kratko bi ga lahko povzeli takole: slovenščina in hrvaščina sta si podobni; hrvaški govorec razume tudi slovenščino; Turki vse do Carigrada rabijo hrvaščino (in torej razumejo tudi slovenščino); s slovenskimi in hrvaškimi knjigami bi torej lahko pokristjanili turško prebivalstvo, ki si tega celo želi; Turki bi spoznali svoje grehe in nehali ogrožati Hrvate, Slovence, Nemce in druge narode; če boste financirali naše delo, boste vlagali sredstva v intelektualni boj proti sovražniku.²⁴

O povezanosti slovenskega in predvsem hrvaškega jezika s Turki lahko beremo na več mestih. V predgovoru v TT 1557 pravi Trubar:

Hrvatski jezik se piše, kakor veste, z dvojnimi hrvatskimi črkami, a govori se ne samo po vsej Hrvatski in Dalmaciji, ampak govore ga tudi mnogi Turki. Sam sem slišal od mnogih, da ga govore in pišejo tudi v Carigradu na dvoru turškega cesarja. Mi Kranjci in Slovenci ga razumemo za silo, a mnogo bolje kakor češki, poljski ali lužiški jezik; prav tako oni našega. (Rupel 1966: 72–73.)

Prav tako piše v TT 1560 o povezanosti hrvaškega jezika s Turki:

Pred kratkim se je tudi bogaboječ duhovnik z imenom gospod Štefan Konzul, rojen Istran, lotil prevajanja in tiskanja štirih evangelistov, apostolskih del in drugih bukvic iz slovenskega v navadni, razumljivi hrvaški jezik in pisavo, ki ju uporabljajo vsi Hrvati, Dalmatinci, Bosanci, Srbi in Turki tja do Carigrada. To, tudi moja služba ter poklic in zlasti, ker zdaj nikogar ni, ki bi to hotel opraviti, so me znova pripravili in prisilili, da sem se v božjem imenu lotil prevoda drugega dela novega testamenta. (Rupel 1966: 103.)

V pismu kralju Maksimilijanu 15. julija 1560 Trubar piše še bolj neposredno in poenostavljeno:

Zato vaše kraljevo veličanstvo spet v imenu in zaradi slovenske in hrvaške cerkve najponižneje silno prosim, da bi se zavoljo Kristusa in njegove časti hotelo pogajati z gospodi in deželani na Avstrijskem, Štajerskem in Koroškem (doslej sem samo pri Kranjcih nabral, s čimer sem plačal slovenski tisk) in z ogrskimi in hrvaškimi grofi in gospodi ter jih pripraviti, da bi nam pomagali zalagati slovenski in hrvaški tisk ter pri tem vzdrževati zgoraj omenjene tri osebe. In to so dolžni bolj kot drugi narodi, ker uporabljajo ta dva jezika njih podložniki in tudi Turki, njihovi sosedje, ter bodo s tem več miru od Turka dosegli ko s svojimi sulicami in puškami, kakor sem o tej stvari več napisal vašemu kraljevemu veličanstvu v predgovoru pisma Rimljanom. (Rajhman 1986: 69.)

V predgovoru v glagolski *Prvi del novoga testamenta* 1562 pa je podobnost deloma relativizirana:

Po mojem skromnem mnenju bi ne bilo odveč, če v nemškem predgovoru /.../ najprej na kratko in po vrsti temeljito povem in opišem, kakšne posebnosti, navade in vero ima ubogo krščansko slovensko in hrvatsko ljudstvo, ki prebiva ob turških mejah, pod Turki v Bosni, Srbiji, Bolgariji in v tamkajšnjih sosednjih deželah (**vsi rabijo slovanski jezik ter drug drugega za silo razumejo**) /.../. (Rupel 1966: 119–120.)

Ko Jurij Dalmatin in Adam Bohorič v pismu kranjskim odbornikom 26. aprila 1584 najbolj zagotavljata, kako utemeljeno je denarno podpiranje tiska in drugih stroškov

²⁴ V tem smislu je zanimivo brati tudi opažanja Zmaga Šmitka (1986) o Trubarjevi in Ungnadovi zasnovi misijonskega delovanja med Turki.

s slovensko Biblijo (imenujeta jo *dise Slauonische Bibel*), so našemu jeziku Turki »najbližji«:

Ker če prav pogledamo, ugotovimo, da slovenski jezik [die Slauonische sprach] ni v rabi samo pri tistih, ki se ponašajo s Kristusovim imenom, temveč je razširjen tudi med nevernimi Turki, krutimi in divjimi Moskoviti pa tudi med drugimi narodi po skoraj vsem širnem svetu. Tako bo ta naša slovenska Biblija prišla tudi med sosede, kjer bo, upajmo v Bogu, obrodila obilne sadove in mnogo ljudi privedla do pravilnega razumevanja svetega evangelija in tako k večni blaženosti. (Rajhman 1997: 139.)

V predgovoru k DB 1584 pa slovenski jezik postane celo najprimernejši za razumevanje med vsemi slovanskimi ljudstvi in na turškem dvoru, ker ga slovanska ljudstva lažje razumejo kot mi njihova »narečja«:

Kakor je namreč bilo z nemškim jezikom v časih Karla Velikega in tudi kasneje, da ga niso mogli prav pisati, ampak so morali vse pogodbe in pisma sestavljati v latinskem jeziku (to dokazujejo in izpričujejo nemški kronisti z listinami in razne listine same, ki so se splošno sestavljale v latinskem jeziku in ki jih je še danes najti), tako se tudi slovenski jezik, zlasti kakor je običajen v teh deželah, ni niti pisal niti spravljal na papir, a to ne morda pred sto in več, ampak še pred kakimi tridesetimi leti. Mnogi ljudje so tudi menili, da se ta jezik zaradi svoje posebne in v drugih jezikih težke izgovorjave nekaterih besed ne bi dal prav spraviti v pero in tiskati z latinskimi črkami, še manj pa, da bi se v njem mogla prevesti vsa Biblija. In to je bilo tembolj obžalovati, ker ni slovanski jezik skrit v kakem kotu, ampak je danes v razmahu po mogočnih in mnogih deželah, čeprav razdeljen v nekaj dialektov; kajti danes govore slovanski jezik [der Windischen sprach] ne samo tisti, ki prebivajo na vsem Kranjskem, Spodnještajerskem, Koroškem in v sosednjih deželah, kakor na Hrvaškem, v Dalmaciji in Slovenski marki, na Krasu, v Meiliki in v Istri, ampak tudi Čehi, Poljaki, Rusi, Ukrajinci, Bošnjaki, Vlahi in skoro večji del ljudstev, ki jih je naš dedni sovražnik Turek siloma odtrgal od krščanstva, tako da je celo na turškem dvoru poleg drugih jezikov, ki so v Turčiji na splošno in tudi v pisarnah v rabi, slovanski jezik med poglavitnimi. In vsa našeta slovanska ljudstva morejo naše narečje, če se prav govori, izgovarja in piše, čisto dobro in mnogo lažje dojeti in razumeti kakor mi njihovo zaradi njihove težke in svojevrstne izgovorjave in pravopisa; tako uči izkušnja. (Rajhman 1997: 292–293.)

Pokristjanjenje Turkov je po Trubarjevem zatrjevanju povsem realno, saj je, kot pravi v predgovoru v TT 1560, slišal

od nekaterih Turkov, da imajo prerokbo (brez dvoma od kristjanov), da bosta njih vera in država kmalu propadli in izginili, krščanska pa da bo ostala. (Rupel 1966: 104.)

Še več:

Mnogi odlični Turki, tudi iz najvišjih krogov, dajo svoje otroke skrivaj krstiti in, ko odrastejo, jih pošljejo v tujino h kristjanom, da bi se od njih naučili krščanske vere. (Rupel 1966: 123.)²⁵

S protestantskimi knjigami bi se torej razširilo Kristusovo kraljestvo še proti Turčiji. V pismu kralju Maksimilijanu 2. januarja 1560 je Trubar zapisal:

²⁵ Podobno tudi v slovenskem predgovoru k TT 1577 (str. XVIII): »Glih taku ta Turska vera doli iemle inu she bo ftuprou naprei manshi perhaiala. Sakai ty eni Bashi inu Turki nih Otroke skriuiaie kerfzhuio.«

In ker je, premilostni gospod kralj, to moje zgoraj omenjeno začetno delo in nemara – rad bi namreč, da bi se biblija in druge dobre potrebne knjige prav in razumljivo v slovenski in hrvaški jezik prevedle in natisnile, pa da bi se s takimi knjigami po božji milosti Kristusovo kraljestvo proti Turčiji in v njej povečalo ter veliko tisoč duš ohranilo itd. – prav gotovo veliko in Bogu dopadljivo dejanje, kakršnih bi se v teh naših časih komaj katero moglo izvesti in pri katerem naj vsak kristjan, bodi visokega ali nizkega stanu, pomaga. (Rajhman 1986: 42.)

Turke želi pripraviti

k spoznanju njih grehov in pokvarjene nature, k pravi pokori in pravi krščanski veri, naj bi iz tega spoznali, da je njih mohamedanska vera kriva, izmišljena, nova in hudičeva. (Register in sumarični seznam vseh slovenskih knjig, priloga k pismu kralju Maksimilijanu, 2. januar 1560; Rajhman 1986: 50.)

Trubarjevo delo bo

privedlo velike množice ljudi v Slavoniji, Hrvatski, Dalmaciji, Srbiji, Bosni in Turčiji k pravemu spoznanju Boga in njegovega ljubega sinu ter jih ohranilo večnemu življenju (TR 1561; Rupel 1966: 113);

celo s slovenskim pregovorom v TT 1557 želi, kot pravi v TR 1561,

s tem svojim pisanjem (ki se je zaradi njega močno potrudil ter vanje vse svoje misli in delo usmeril) tudi Turke pripraviti do spoznanja njih grehov in pokvarjene narave, do prave poroke in do prave krščanske vere, naj spoznajo, da je njih mohamedanska vera kriva, izmišljena, nova in hudičeva (Rupel 1966: 117).

4 Prodaja, nakup in naklada protestantskih knjig

Pot protestantskih knjig iz tiskarne do bralcev ni bila vedno enostavna. Imamo ohranjen podatek (Dular 2002: 54), da je razpečevanje DB 1584 trajalo celo leto, tako da so šele leta 1585 vsi izvodi dosegli naročnike. Protestantske knjige, tiskane v Tübingenu, Regensburgu in Wittenbergu, je bilo seveda treba prinesti v slovenske dežele. Natančnih poti teh knjig ne poznamo, vendar Anja Dular (2002: 53) meni, da so pomembno vlogo v prvem obdobju tu verjetno odigrali knjigotržci na Koroškem.²⁶ Do kupcev pa so tako kupljene knjige najverjetneje prišle prek krošnjarjev. Nakup protestantske knjige je bil sicer možen pri krošnjarjih in knjigarjih.²⁷ Konkretno podatke o krošnjarjih, ki so po gradovih nosili knjige, pa imamo iz druge polovice 16. stoletja.

Nek mlad knjigovez iz Kranja je na primer prenašal tudi protestantske knjige v slovenščini. V Istri je leta 1563 ponujal knjige od župnika do župnika bolehen, a pobožen mož, medtem ko je v Ljubljani leta 1579 prebival krošnjar Christoph, ki je tudi prodajal knjige. (Dular 2002: 53 po Radics 1881: 75.)

²⁶ Imamo na primer podatek, da je beljaški meščan Nicola Bühler kupil oziroma naročil 233 izvodov TAR 1562 in 200 izvodov P 1563 (Bučar 1916: 3–4). Gl. tudi naprej.

²⁷ Na sejnih slovenskih knjig najverjetneje ni bilo; prva, ki jo zasledimo leta 1592, je Megiserjev štiri-jezični slovar (Dular 2002: 60).

Poleg krošnjarjev so bili za razpečevanje protestantskih knjig pomembni tudi knjigarnarji. Ti so bili na Kranjskem najverjetneje prisotni že v prvi polovici 16. stoletja, več podatkov pa imamo za drugo polovico 16. stoletja (Dular 2002: 65). Tedaj jih je leta 1574 Trubar celo obsodil, da predrago prodajajo knjige, zato jih ubogi ne morejo kupovati (Dular 2002: 66), o čemer natančneje v nadaljevanju.

Najpomembnejši knjigarnarji so bili (Dular 2002: 67–70): knjigovez in knjigotržec Leonhard Stegmann (v Ljubljani od 1562);²⁸ Christian Warl (iz druge polovice 16. stoletja), knjigotržec, ki je menda prodajal predvsem nemške knjige; ter najpomembnejši Janž Mandelc, ki je od 1575 do 1582 živel v Ljubljani kot tiskar, knjigovez in knjigotržec. Med njegovimi vsaj 28 tiski prevladujejo slovenski. Imamo pa dokaze, da se je Mandelc ukvarjal tudi s prodajo knjig drugih tiskarjev. Leta 1576 je odprl na eni izmed ljubljanskih ulic trgovino, ki jo je leta 1582 prepustil drugemu trgovcu. Pri razširjanju slovenskih protestantskih knjig je bil pomemben tudi Matija Klombner, ki je skrbel, da so knjige iz Nemčije prišle do knjigotržcev na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem (Dular 2002: 71).

Ne nepomembni so bili tudi knjigovezi. Knjige so namreč na Slovensko pošiljali nezvezane. Vendar pa imamo podatke šele iz zadnjega desetletja 16. stoletja (Dular 2002: 73).

Prvi podatek o **prodaji in nakupu** protestantskih knjig nam daje Trubar v TR 1561, kjer govori o velikih sredstvih, potrebnih za izdajanje slovenskih knjig, in kot enega od vzrokov navede tudi naslednje:

/T/reba je, dalje, pošiljati tiskane knjige z velikimi stroški nad 100 milj daleč ter jih več ko **polovico zastonj razdeliti**, zakaj preprosti človek v slovenskih in hrvatskih deželah, ki mu Turki in drugi hudobni ljudje neprenehoma ropajo in ga ugonablajo, je prav beden in siromašen. (Rupel 1966: 113.)

Zaradi nizke kupne moči knjig torej niso le prodajali, ampak so jih vsaj sprva večinoma razdeljevali tistim, ki si jih sicer ne bi mogli kupiti! To potrjuje tudi nemški predgovor v glagolskih *Ednih kratkih razumnih naukih* 1562:

Posebej bo še spoznala [Vaša knežja milost], da se te knjige ne morejo kakor druge vnovčiti, ker se ne smejo javno prodajati, temveč se le na skrivaj in z velikimi stroški spravljajo v deželo in se **nekaj za polovično ceno, nekaj zastonj morajo razdeliti in dati**, če hočemo, da se božja beseda med njimi širi, kakor je temeljito in obširno povedano v omenjenih predgovorih. (Rupel 1966: 153.)

Razumljivo je, da je bilo treba vsaj sprva ljudi zainteresirati za nakup knjig v jeziku, ki ga do tedaj niso bili vajeni brati, ter tistim, ki niso imeli dovolj denarja, zagotoviti cenejše ali brezplačne izvode. Kljub razdeljevanju pa je Trubar še leta 1564 v pismu deželnemu oskrbniku in kranjskim odbornikom (29. oktobra) pisal:

Gospodu Štefanu Konzulu sem med drugim pisal, da ne gredo v kup niti njegove hrvaške in cirilske niti moje slovenske knjige; bati se je, da bomo iz svojih knjig delali »škarniceljne« in vanje zavijali lokarde, kot pravi Persius. /.../ To sem zato pisal, ko sem zvedel,

²⁸ Sprva naj se ne bi (dovolj) ukvarjal s slovenskimi knjigami, nato pa je poskrbel za dostavo slovenskih in hrvaških knjig iz švabskega Uracha na Kranjsko.

da je dobri gospod, gospod Ungnad, poleg tega, kar so dali državni stanovi za hrvaški tisk, priložil iz svojega lastnega denarja približno 3000 goldinarjev in hoče še na več mestih ustanoviti tiskarne, da se bojim, da gre dobri gospod predaleč. (Rajhman 1986: 193.)

Poleg **nizke kupne moči** so bile očitno problem tudi visoke cene, ki so jih v želji po zaslužku postavljali knjigarnarji, oziroma bukvarji in vezarji, kot pravi Trubar. V TC 1574 jih takole okara:

Inu potehmal ie meni veideozh, de ty eni buquary inu vefary te Slouenske buque predragu prodaio, Satu tih ty bofi ne kupuio inu bodo fadershane. /.../ Inu ieft te Buquarie, kir take Buque vesheio, profsim inu fueiftu opominam, de vfamo od nih prauí fpodobni lon, de ne bodo Sacrilegi, Cerkouni Tatie, Skaterimi fe Bug filnu ferdi inu nee na tim fueitu inu Vpekli oftru shraifa, Pred teim nee inu nas Iefus Crifus nash Gofpud inu Ifuelizhar miloftiuu obari. (TC 1574: 172–174.)

Naslednje leto v TC 1575 svarila več ni, le še vzpodbuda k nakupu *poceni* knjig:

Obtu kupite fa male denarie lete Buquice, Zheftu preberite, Taku bote fneshli, De mi Lutershki to Staro, prauo, Ifuelizhansko Vero vuzhimo inu dershimo, Bug shnega Duhum bodi fnami Amen. (TC 1575: A 1b.)

Kljub vsem nadlogam in finančnim stroškom pa so se protestantske knjige vztrajno širile, predvsem med izobraženejšim delom prebivalstva. Kot povsem objektivno lahko štejemo poročilo oglejskega vizitatorja, ki je leta 1581 po patriarhovem ukazu obiskal slovenske dežele. Ta pravi, da vsi duhovniki berejo slovenske svetopisemske prevode in po njih pridigajo ter da je na stotine izvodov po župnijah (Dular 2002: 54 po Gruden 1911: 636). Če sodimo po podatkih, ki jih imamo za nekatere knjige, je moralo biti na slovenskem prostoru resnično na stotine slovenskih protestantskih knjig. Povprečna **naklada** slovenske knjige se je gibala med 400 in 1000 izvodov (medtem ko je bila povprečna naklada hrvaških še enkrat višja), Biblija pa je bila tiskana v 1500 izvodih.²⁹ Za dve knjigi imamo celo izrecni podatek, da sta pošli. Tako pravi Felicijan Trubar v predgovoru k Tfm 1595, da so Dalmatinove *Karszanske lepe molitve* (1584) pošle, »tako da ni prav nobenega izvoda več za ljubo mladino« (Rupel 1966: 390–391), enako pravi v predgovoru k Tfc 1595 za pesmarico (za katero lahko sklepamo, da se je dobro prodajala, že iz dejstva, da je doživela več ponatisov).

Pot iz tiskarne do kupcev (ali prejemnikov) knjig lahko dokaj lepo rekonstruiramo na podlagi podatkov za *ARTICVLE OLI DEILE, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE* (TAr 1562) in *ENE DVHOVNE PEISNI* (P 1563), ki ju je objavil Bučar (1916: 1–4). TAr je bila natisnjena v 1000 izvodih. Od tega je en izvod ostal »podjetju«, 12 izvodov so razdelili financerjem in političnim veljakom, po en izvod so kupili ali dobili nekateri drugi posamezniki (med njimi Primož Trubar, Jakob Andreae, prek posrednika tudi Sebastijan Krelj), kar skupaj zneso nadaljnjih 12 izvodov, 4 izvode je kupil ali dobil Štefan Konzul v Beljaku, 34 Krištof Ungnad, 34 izvodov Petar Erdödy, vse ostale izvode (od 850, ki so bili podarjeni ali prodani) pa sta dobili dve osebi: Fabian

²⁹ Podatke imamo ohranjene za (vsaj) naslednje knjige: TAr 1562: 1000 izvodov (Elze ²1894: 50); P 1563: 1000 izvodov (Dular 2002: 71); TO 1564: 400 izvodov (Elze ²1894: 55); DB 1584: 1500 izvodov (gl. zgoraj); Tfc 1595: 500 izvodov (Elze 1896: 20); TPo 1595: 1000 izvodov (Elze ¹1893: 34); Tfm 1595: 500 izvodov (Elze ¹1894: 43).

Khirschperger na Kranjsko (290 + 20) in Nicola Bü(c)hler v Beljaku (233 + 20 + 190). V zadnjih dveh primerih je šlo gotovo za izvode za nadaljnje razpečevanje. V tiskarni je bilo eno leto po izdaji še 150 izvodov. Podobno razporeditev lahko opazujemo pri P 1563. Natisnili so 1000 izvodov, en izvod je ostal »podjetju«, 3 izvodi so bili namenjeni posameznikom, 80 Krištofu Ungnadu, 40 Ambroziju Fröhlichu na Dunaj, ostale izvode pa sta spet dobila Fabian Khirschperger (500) in Nicola Bühler (200).³⁰

5 Uporabniki

Na koncu lahko povzamemo, kdo so bili dejanski uporabniki protestantskih knjig, kakor sem jih definiral v uvodu. V prvi vrsti so bili to predikanti, ki so knjige rabili za svoje vsakodnevno delo: branje božje besede, pridiganje in širjenje vere. Knjige je rabilo tudi slovensko plemstvo in predvsem meščani, seveda pa tudi *gemeiner Volk* v Ljubljani. O jezikovnem stanju ljubljanskega prebivalstva imamo podatke iz virov za obdobje 1580–1593. Na podlagi seznamov komunikantov za ta leta, kot jih je predstavil Svetina (1952: 171–172), lahko zatrdimo, da se je v teh letih prištevalo k evangelijski veri veliko več kot polovica tedanjega ljubljanskega prebivalstva. Med njimi je bilo razmerje med slovenskimi in nemškimi protestanti povprečno 2/3 proti 1/3. Število slovenskih komunikantov se giblje med 1699 (leta 1593) in 2090 (leta 1589). Med njimi moremo z gotovostjo iskati tudi uporabnike protestantskih knjig.

Poleg bralcev knjig moramo med uporabnike prišteti tudi poslušalce, med njimi predstavljajo največji delež *preprosti ljudje*, posli in otroci. Nepismenost torej ni bila ovira za *rabo* protestantske literature. Po podatku o pismenosti za Tirolsko, kjer je bilo na začetku 16. stoletja pismenih od 3 do 4 % prebivalstva, na koncu pa dvakrat več, in po primerljivem stanju na področju knjigotrštva tam in v slovenskih deželah (Dular 2002: 67) lahko sklepamo, da je bil odstotek pismenega prebivalstva približno enak. Poslušanje je torej moralo biti pomemben moment pri sprejemanju slovenskega knjižnega jezika.

Najbolj zapleteno je vprašanje, v kolikšni meri je bilo uporabnik tudi kmečko prebivalstvo. Ker nimamo pravih virov za stanje šolstva in ker si viri o deležu protestantizma pri kmečkem prebivalstvu nasprotujejo, lahko dejansko stanje le stežka rekonstruiramo. Dejstvo je namreč, da so kmetje sicer predstavljali več kot 90 (morda celo 95) % vsega prebivalstva, hkrati pa niso igrali nobene politične vloge in so bili zato na mnogih področjih življenja tako rekoč neopazni (Grdina 1999: 219). Še najbolj oprijemljiv je podatek, da je škof Hren na območju svojega delovanja (Kranjska; fare ljubljanske škofije na Štajerskem in Koroškem) v razmeroma kratkem času spreobrnil 40.000 »duš« (Grdina 1999: 218 po Dimitz: *Geschichte Krains* III, 336).³¹ Če to primerjamo s tedanjim polmilijonskim prebivalstvom celot-

³⁰ Kot meni A. Dular (2002: 53), so pri razpečevanju knjig odigrali nasploh pomembno vlogo tudi knjigotržci na Koroškem (kot imenovani Nicola Bühler), prek katerih so knjige dobili krošnjari, od njih pa nadaljnji kupci.

³¹ Problem v vsakem primeru zahteva širšo zgodovinsko obravnavo, pri čemer bi kazalo upoštevati tudi poročila vizitacij, ki so jih opravili predstavniki Katoliške cerkve v 16. stoletju (npr. Francesco Barbaro leta 1593). Zavedati se moramo tudi, da je bilo že v tistih časih dokaj težko določiti protestantskost kmečkega prebivalstva, saj je šlo za nepismen in neizobražen sloj. Brez protestantskega predikanta tudi kmetje niso mogli biti protestantski.

nega slovenskega ozemlja in ozemeljsko zamejenostjo Hrenovega delovanja, vidimo, da so morali določen, številčno nezanemarljiv delež protestantov predstavljati tudi kmetje. Seveda pa so bili protestanti na Slovenskem procentualno v manjšini. Slovenska elita je torej v praksi pisala slovenske knjige za *izbrani* del slovenskega prebivalstva.³²

6 Pogled naprej

In kakšen je bil rezultat stoletje po zatonu protestantizma? Konec 17. stoletja oriše Valvasor³³ jezikovno stanje na Slovenskem takole: nemščina je jezik plemstva in meščanstva in se rabi na vseh področjih javnega življenja; pomen latinščine je ugasel, slovenščina pa je svoj v reformaciji pridobljeni status knjižnega jezika v dobršni meri izgubila, saj je nastajalo le malo del (npr. *Sacrum promptuarium*). Rabi se le na vasi.

Toda nekateri viri kažejo lepšo sliko:³⁴ protestantska norma se je na zgornjem Koroškem verjetno ohranjala do 1781; 1607 je izšel *Vocabolario Italiano, e Schiavo* Alasia de Sommaripe; raba slovenskega jezika kot kulturnega jezika se je kljub vsemu širila in utrjevala tudi v cerkvenem življenju, pri čemer ima pomembno vlogo Tomaž Hren; 1643 je bila za tisk pripravljena *Šola tega premissljevanja* Adama Skalarja; 1672 so izšli *Evangeliji in listi* J. L. Schönlebna; ohranjena so besedila prisežnih obrazcev, pričevanj pod prisego, oporoke in druga, pa tudi plemiška pisma in plemiška verzifikacija.

Tudi dela protestantskih piscev in z njimi njihovo jezikovno izročilo se niso izgubila. Izvodi protestantskih knjig, predvsem Dalmatinove *Biblije* (DB 1584), ki so preživeli najhujša leta (1600–1602), so ohranjali slovenski knjižni jezik, kot so ga ustvarili slovenski protestantski pisci. Sam škof Hren se je leta 1602 in 1621 (Grdina 1999: 219) zavzel za ohranitev luteranskih knjig pri študiju katoliških duhovnikov, s čimer je bila seveda mišljena predvsem Dalmatinova *Biblija*. Tudi Bohoričeve *Arcticae horulae fuccifivae* (BH 1584) so živele naprej. Ko je oče Hipolit 1715 izdal delo *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*, je bil »pervetustum exemplar«, na katerega se je z minimalnimi popravki naslonil, prav Bohoričeva slovnica. Enako velja za nemški »prevod« *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch*, ki so ga 1758 oskrbeli jezuiti v Celovcu.

7 Sklep

Osnovno šolstvo je v času slovenske reformacije obstajalo bolj na ravni programskih želja kakor v praksi. Namen takega šolanja bi bilo predvsem širjenje pismenosti v slovenskem jeziku, ki bi lahko omogočilo širjenje verskih knjig slovenskih protestantov. Vprašanje, v kolikšni meri so se želje uresničile, je vezano na vprašanje,

³² To je bilo seveda v tistih časih nekaj povsem običajnega.

³³ Povzeto po Valvasorjevem citatu v Seitz (1998: 207, Valvasor 1689, 6. knjiga, 271).

³⁴ Povzemam po Pogorelec (1994: 555, 558–561).

kolikšen del kmečkega prebivalstva je slovensko reformatorsko gibanje v resnici zajelo. O morebitni prisotnosti slovenščine na nemških in latinskih mestnih šolah viri ne pričajo, pač pa imamo več virov za stanovsko šolo v Ljubljani. Slovenščina je imela na tej šoli zgolj vlogo premostitvenega jezika. Cilj je bil tako kot drugod predvsem dobro znanje latinščine, saj je bila naloga te šole priprava na univerzitetni študij. Po uveljavitvi prvega šolskega reda je bila slovenščina dovoljena kot razgovorni jezik v prvem razredu, v zvezi z memoriranjem katekizma v drugem, pri petju pa še v tretjem razredu. Drugi šolski red stanovske šole predvideva slovenščino le v delu prvega razreda, nato pa jo prepove. Tudi Frischlinov sprejeti šolski red stanovske šole predvideva rabo slovenščine zgolj v prvi in drugi dekuriji prvega razreda. Pa še ta raba je bila omejena, saj je bila slovenščina kot pogovorni jezik prepovedana. Ne smemo pa prezreti, da v Frischlinovem drugem in tretjem osnutku šolskega reda zasledimo slovenščini bolj naklonjena pravila. Ker slovenščine na višji stopnji šolanja niso gojili, so jo nekateri višje šolani Slovenci celo pozabljali. Izobraževanje sta na slovenskem prostoru vzpodbujali dve štipendiji: Tiffernova štipendija in štipendija deželnih stanov. Število slovenskih študentov v tujini je bilo za tedanje razmere kar precejšnje.

Financerji slovenskih protestantskih knjig v 16. stoletju večinoma niso bili tudi njihovi uporabniki. Cilj financerjev ni bilo širjenje slovenskega jezika, ampak so bili cilji teološki, predvsem pa politični. Sodeč po nemških predgovorih slovenskih protestantskih knjig, so želeli financerji slišati naslednje: 1. knjige so pravoverne; 2. knjige pridejo do naslovnikov in širijo vero (ter s tem politično moč financerjev); 3. knjige bodo prišle do Turkov, jih pokristjanile in s tem oslabile. Knjige je bilo potrebno financirati, ker stroški zanje, sodeč po virih, niso bili pokriti, ampak so prinašale izgubo, saj so jih delili celo zastonj. Nakup protestantske knjige je bil možen pri krošnjarijih in knjigarjih, ne nepomembni pa so bili tudi knjigovezi. Povprečna naklada slovenske protestantske knjige se je gibala med 400 in 1000 izvodov. Kot bralci so bili uporabniki protestantskih knjig predvsem predikanti, slovensko plemstvo in meščani, seveda pa tudi *gemeiner Volk* (vsaj v Ljubljani). Kot poslušalci pa predstavljajo med uporabniki največji delež *preprosti ljudje*, posli in otroci. Nepismenost torej ni bila ovira za rabo protestantske literature. Najbolj zapleteno je vprašanje, v kolikšni meri je bilo uporabnik tudi kmečko prebivalstvo.

Viri³⁵

TC 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Catechismus*. Tübingen.

TA 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Abecedarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.

TA 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ABECEDARIVM*. Tübingen.

TC 1555 = Trubar, Primož, 1555: *CATECHISMVS*. Tübingen.

TE 1555 = Trubar, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.

³⁵ Krajšave za dela slovenskih protestantskih piscev in okrajšane naslove povzemam po Merše in Novak (2001: 34–35). Pri delu z viri sem uporabljal gradivo Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, za kar se najlepše zahvaljujem.

- TM 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ENA MOLITOV TIH KERSzhenikou*. Tübingen.
- TT 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TKo 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA SLOVENSKI KOLENDAR*. Tübingen.
- TR 1558 = Trubar, Primož, 1558: *EN REGISHTER*. Tübingen.
- TT 1560 = Trubar, Primož, 1560: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TL 1561 = Trubar, Primož, 1561: *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*. Tübingen.
- TR 1561 = Trubar, Primož, 1561: *Regifter vnd fummarifcher Inhalt*. Tübingen.
- TAr 1562 = Trubar, Primož, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KER-SZHANSKE*. Tübingen.
- *P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*. Tübingen.
- TO 1564 = Trubar, Primož, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
- TPs 1566 = Trubar, Primož, 1566: *Ta Celi Pfalter Daidou*. Tübingen.
- TA 1566 = Trubar, Primož, 1566: *ABECEDARIVM, OLI TABLIZA*. Tübingen.
- KB 1566 = Krelj, Sebastijan, 1566: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg.
- TC 1567 = Trubar, Primož, 1567: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
- TL 1567 = Trubar, Primož, 1567: *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*. Tübingen.
- TP 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENA DVHOVSKA PEISSEN SVBPER TVRKE*. Tübingen.
- TPs 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENI PSALMI, TA CELI CATEhilmus*. Tübingen.
- KPo 1567 = Krelj, Sebastijan, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- TC 1574 = Trubar, Primož, 1574: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
- TP 1575 = Trubar, Primož, 1575: *Try Duhouske peif sni*. Tübingen.
- TC 1575 = Trubar, Primož, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.
- DJ 1575 = Dalmatin, Jurij, 1575: *JESVS SIRAH*. Ljubljana.
- DPa 1576 = Dalmatin, Jurij, 1576: *PASSION*. Ljubljana.
- TT 1577 = Trubar, Primož, 1577: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.
- JPo 1578 = Juričič, Jurij, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.
- DB 1578 = Dalmatin, Jurij, 1578: *BIBLIE, TV IE VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.
- TkM 1579 = Tulščak, Janž, 1579: *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana.
- TPs 1579 = Trubar, Primož, 1579: *TA PERVI PSALM SHNEGA TRIEMI ISLAGAMI*. Tübingen.

---

³⁵ Krajšave za dela slovenskih protestantskih piscev in okrajšane naslove povzeman po Merše in Novak (2001: 34–35). Pri delu z viri sem uporabljal gradivo Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, za kar se najlepše zahvaljujem.

- DC 1579 = Dalmatin, Jurij, 1579: *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana.
- BTa 1580 = Bohorič Adam, 1580: *OTROZHIA TABLA*. Ljubljana.
- DBu 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *PERVE BVQVE MOSESSOVE*. Ljubljana.
- DPr 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*. Ljubljana.
- DC 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *CATEHISMVS*. Ljubljana.
- TT 1581–82 = Trubar, Primož, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.
- DB 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.
- DC 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Wittenberg.
- DM 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *KARSZANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg.
- BH 1584 = Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae fuccifivae*. Wittenberg.
- DAG 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *AGENDA*. Wittenberg.
- DC 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *TA KRATKI WIRTEMBERSKI CATECHISMVS*. Wittenberg.
- TtPre 1588 = Trost, Matija, 1588: *ENA LEPA INV PRIDNA PREDIGA*. Tübingen.
- MD 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- MPar 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *PAROIMIOLOGIAS*. Graz.
- MS 1593 = Megiser, Hieronymus, 1593: *SPECIMEN*. Frankfurt.
- TPo 1595 = Trubar, Primož, 1595: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen.
- TfM 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *LEPE KARSZHANSKE MOLITVE*. Tübingen.
- TfC 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Tübingen.
- ZK 1595 = Znojilšek, Janž, 1595: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTINA Luthra*. Tübingen.
- MTh 1603 = Megiser, Hieronymus, 1603: *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt.
- Rajhman, Jože, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (*Korespondence pomembnih Slovencev*, 7.)
- Rajhman, Jože, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (*Korespondence pomembnih Slovencev*, 11.)
- Rupel, Mirko, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: DZS.
- Sakrausky, Oskar (ur.), 1989: *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. Wien–Ljubljana.

Literatura

- Ahačič, Kozma, 2003: Od naslovnikov knjig do rabe slovenščine v cerkvi: nekaj vprašanj slovenske zgodovinske sociolingvistike 16. stoletja. *Jezik in slovstvo* 48/6. 3–24.
- Baš, Angelos, 1986: Oblačilne razmere na Slovenskem v 16. stoletju. *Simpozij Slovenci v evropski reformaciji*. Ljubljana.
- Berčič, Branko, 1968: O nastajanju Dalmatinove Biblije. *Biblia, tv ie /.../* [faksimile]. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Bučar, Franjo, 1916: O nakladama nekih slovenskih protestantskih knjiga. *Carniola* 1916, zv. 3 (separat). Ljubljana.
- Dular, Anja, 2002: *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. (*Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino*; zv. 7.)
- Elze, Theodor, 1884: Die slowenischen protestantischen Gesangbücher des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 5. 1–39.
- Elze, Theodor, ¹1893: *Die slowenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- Elze, Theodor, ²1893: Die slowenischen protestantischen Katechismen des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 14. 79–100.
- Elze, Theodor, ¹1894: *Die slowenischen protestantischen Gebetbücher des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- Elze, Theodor, ²1894: *Die slowenischen protestantischen Ritual-, Streit-, Lehr- und Bekenntnisschriften des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- Elze, Theodor, 1895: Die slowenischen protestantischen Bibelbücher des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 16. 117–167.
- Elze, Theodor, 1896: *Die slowenischen protestantischen Druckschriften des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- Elze, Theodor, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen (*Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart*, Bd. 215).
- Elze, Theodor, 1899: Die Rektoren der Krainischen Landschaftsschule in Laibach während des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 20. 117–153.
- Elze, Theodor, 1900: Die evangelischen Prediger Krains im XVI. Jahrhundert. *JGGPÖ* 21. 53–69.
- Elze, Theodor, 1977 (= 1877): *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain. (Geschichte, Kultur und Geistwelt der Slowenen, XIV. Band.)* München: Dr. Rudolf Trofenik.
- Grdina, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- Gruden, Josip, 1911: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje.
- Ilešič, Fran, 1908: O tisku in prodaji nekaterih Trubarjevih knjig. [*I.] Trubarjev zbornik*. Ljubljana.
- JGGPÖ* = *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, Wien.
- Kidrič, France, ¹1924: Bohoričev Elementale Labacense cum Nomenclatura. *ČJKZ* IV. 128–130.
- Kidrič, France, ²1924: Slovenske knjige v protestantski stanovski šoli v Ljubljani 1563–1598. *ČJKZ* IV. 130–139.
- Kidrič, France, 1951: *Primož Trubar*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Kidrič, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Lenček, Rado L., ¹1996: Sociolingvistične komponente Bohoričeve zamisli slovenskega knjižnega jezika. *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 231–237.
- Lenček, Rado L., ²1996: *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Melik, Vasilij, 1995: Der Einfluß der Reformation auf den Prozeß der sozialen Affirmation der slowenischen Sprache. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen – Primus Truber und seine Zeit. (Sagners Slavistische Sammlung, 24)*. München. 186–190.
- Merše, Majda in Novak, France (s sodelovanjem Francke Premk), 2001: *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: poskusni snopič*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Ožinger, Anton: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem. *Zgodovina cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba. 93–112.
- Pogorelec, Breda, 1972: Trubarjev stavek. *SSJLK* 8. 305–321.
- Pogorelec, Breda, 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja. *SSJLK* 19 (1983). 89–94.
- Pogorelec, Breda, 1984: Novi pogledi na slovenski jezik 16. stoletja. *Protestantismus bei den Slowenen / Protestantizem pri Slovencih*. Wien (*Wiener slawistischer Almanach*, Sonder-band 13). 181–208.
- Pogorelec, Breda, 1986: Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (Obdobja 6)*. 473–497.
- Pogorelec, Breda, 1987: Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika. *Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije*. Ljubljana. 14–21.
- Pogorelec, Breda, 1994: Cerkevno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628/ Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628/ Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628*. Klagenfurt-Ljubljana-Wien: Hermagoras/Mohorjeva/Styria.
- Radics, Peter, 1881: Geschichte des deutschen Buchhandels in Krain. *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* 6.
- Rupel, Mirko, 1962: *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rupel, Mirko, 1965: *Primus Truber: Leben und Werk des slowenischen Reformators*. Deutsche Übersetzung von B. Saria. (*Südosteuropa-Schriften* 5). München.
- SBL* 1–4 = *Slovenski biografski leksikon* 1–4. Ljubljana, 1925–1991.
- Schmidt, Vlado, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju. (Pedagoški tisk, zvezek 6)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Schmidt, Vlado, 1963: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 1. del*. Ljubljana: DZS.
- Seitz, Elisabeth, 1998: *Primus Truber – Schöpfer der slowenischen Schriftsprache? (Slavistische Beiträge, 363)*. München: Verlag Otto Sagner.
- Simoniti, Primož, 1979: *Humanizem na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Simoniti, Vasko in Štih, Peter, 1996: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana: Korotan.

Svetina, Anton, 1952: Protestantizem v Ljubljani. *II. Trubarjev zbornik*. 161–174.

Šmitek, Zmago, 1986: Trubar in Turki. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Obdobja 6*. Ljubljana. 159–169.

Toporišič, Jože, 1985: Družbeni položaj slovenskega knjižnega jezika leta 1584 in 1984: Ob štiristoletnici Dalmatinovega prevoda Svetega pisma in Bohoričevih Zimskih uric. *JiS 30* (1985). 137–145.

Vidmar, Tadej, 1999: *Preoblikovanje srednjeveških šol in nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture. Doktorska disertacija*. Ljubljana.

Vidmar, Tadej, 2000: »Obena deshela, ne mesto ne gmaina, ne mogo pres shul«: Usoda protestantskih deželnih šol v Ljubljani. *Šolska kronika 1*. 9–27.

Voje, Ignacij: Odnos fevdalnih rodbin na Kranjskem do reformacije. *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 214–221.